

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №4. Психофізіологічні дослідження темпераменту

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС гуманітарних та
соціально- економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол №8 від 15.08.2023)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Ширина А.А.

План лекції

1. Темперамент і вища нервова діяльність за І.П. Павловим.
2. Вивчення темпераменту у психофізіологічній школі Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина.
3. Вивчення темпераменту у школі Я. Стреляу.
4. Психофізіологічна школа В.С. Мерліна.
5. Структура формально-динамічних властивостей за В.М. Русаловим.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Диференціальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 600 с.
2. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник / Олена Володимирівна Карапетрова. Бердянськ: БДПУ, 2014. 216 с.
3. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 432с.
4. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів: «Новий світ 2000», 2011. 235 с.

Допоміжна:

5. Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
6. Пасніченко А. Е. Диференціальна психологія у тестах: Практикум. / А. Е. Пасниченко. Чернівці: Рута, 2005. – 84 с.

Текст лекції

Питання 1. Темперамент і вища нервова діяльність за І.П. Павловим.

І. Павлов разом із загальними типами (темпераментом), властивими людині і тваринам, розрізняв спеціальні типи, характерні тільки для людини, оскільки вони відображають співвідношення між першою (образною) і другою (мовно-мислительною) сигнальними системами: художній, розумовий, змішаний.

Художній тип вирізняється яскраво вираженою схильністю до образно-емоційного мислення. Це не означає, що у нього не розвинене словесно-логічне мислення. Люди цього типу надзвичайно гостро, яскраво, повно і безпосередньо сприймають дійсність (вони, наприклад, здатні ясно, іноді до галюцинації, уявляти собі предмети і явища), у них розвинена уява, добре виявлені здатність відтворювати дійсність у художніх образах, картинність мови (що властиво багатьом артистам, художникам, музикантам).

Розумовий тип відзначається підвищеною схильністю до словесно-логічного (абстрактного) мислення, здатністю до аналізу і систематизації,

реагування не стільки на конкретні явища, скільки на їх узагальнення. Перша сигнальна система в нього розвинена, просто абстрактне мислення переважає над образним.

Змішаний тип має ознаки як художнього, так і розумового типів.

Учення про спеціальні типи вищої нервової діяльності обґрунтування і подальшого розвитку в дослідженнях І. Павлова та його учнів не набуло. Тому є розбіжності в думках щодо природи і змісту другої сигнальної системи, а самі думки мають гіпотетичний характер.

І. Павлов вважав, що художній тип не поступається розумовому в розвитку мовних і логічних можливостей. "Художників" вирізняє синтетична стратегія сприймання і оброблення інформації, завдяки чому вони схоплюють дійсність цілком, не розчленовуючи, а "мислителі" вдаються до аналітичної стратегії сприйняття і освоєння дійсності. Синтетична стратегія властива правій півкулі, аналітична - лівій, тому домінування правої півкулі може зумовити появу "художників" (домінування першої сигнальної системи), а лівої - "мислителів" (домінування другої сигнальної системи). Є й інші погляди.

Зв'язки художнього і розумового типів із властивостями нервової системи не з'ясовані. І. Павлов припускав, що "мислителям" мають відповідати меланхоліки, а "художникам" - холерики, Л. Калінінський доводив, що успішність застосування виразних засобів мови залежить як від розвитку другої сигнальної системи, так і від наявності у суб'єкта слабкої нервової системи. Н. Висотська пов'язала артистичні здібності (емоційну виразність, артистичність і пластичність) з властивостями нервової системи. В учнів із вираженими артистичними здібностями частіше слабка нервова система, а сильна нервова система, як було виявлено в її дослідженні, заважає емоційній виразності.

У лабораторії Б. Голубєвої довели, що з першою сигнальною системою пов'язані образно-дійовий стиль сприйняття, мислення і пам'яті, лабільність нервової системи і домінування правої півкулі; з другою - вербально-логічний стиль пізнавальної діяльності, інертність нервової системи і домінування лівої півкулі.

Це не означає, що кожен великий художник, артист, письменник, музикант має слабку нервову систему, високу рухливість нервових процесів і переважання збудження над гальмуванням, оскільки тип темпераменту є лише складником унікального внутрішнього світу людини.

Питання 2. Вивчення темпераменту у психофізіологічній школі Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина.

Б. Теплов вважав, що змішувати тип поведінки і тип як комплекс властивостей нервової системи (комплекс типологічних особливостей прояву цих властивостей) не слід. Тип є інтегральною характеристикою, що відображає комплекс (поєднання) декількох властивостей, тому вказувати

"сильний тип нервової системи", "слабкий тип нервової системи", "інертний тип" тощо науково некоректно.

Тому одним із фундаментальних положень методології Теплова - Небилицина є вимога вивчення властивостей нервової системи, а не типів вищої нервової діяльності. На думку В. Небилицина, орієнтація тільки на чотири типи ВНД (поширена і досі) гальмує розвиток диференціальної психології та психофізіології. Було виявлено такі поєднання типологічних особливостей (сильний, неврівноважений з переважанням гальмування над збудженням; слабкий з переважанням гальмування тощо), які не могли бути зараховані до жодної з варіацій павловської класифікації типів. Ускладнило проблему постулювання нових властивостей нервової системи: лабільності, динамічності, сконцентрованості. Б. Теплов уважав, що більший науковий сенс має виявлення типологічних особливостей прояву властивостей нервової системи, ніж визначення типів. Він припускав, що жодна обґрунтована класифікація типів неможлива без детального вивчення питань, що стосуються базису цієї класифікації, - властивостей нервової системи.

В. Небилицин наголошував, що центральною проблемою вчення про типи є не застосування готової типологічної схеми для дослідження питань прикладного характеру, а попереднє детальне вивчення природи і змісту основних властивостей нервової системи, визначення їх структури і характеру відносин (їх сполучуваності) і лише як наслідок цього - постановка питань про можливі типові комбінації властивостей нервової системи і можливу класифікацію її типів. Однак це завдання не було розв'язане.

В. Небилицин і В. Русалов виокремили підструктури темпераменту: загальну активність і емоційність. Загальна активність належить, за В. Русаловим, до високо-коорганізованішої структури - інтелекту, а емоційність - до характеру.

У лабораторії Теплова відмовилися від вивчення павловських типів ВНД як теоретично, так і методично (умовно-рефлекторні методики вивчення властивостей нервової системи були замінені на методики, пов'язані з реакціями людини на різні стимули). Останніми роками роблять спроби відродити вивчення типів темпераменту, пов'язавши їх з павловськими специфічно людськими типами (за переважанням першої або другої сигнальної системи) та властивостями нервової системи (В. Печенков).

Питання 3. Вивчення темпераменту у школі Я. Стреляу.

Психологічні теорії темпераменту

Австрійсько-німецький психолог Отто Гросс (1877-1920) одним із перших почав вивчати відмінності способів реагування людей на певні подразники. При дослідженні психопатій він виокремив первинні функції (безпосередні реакції на стимуляцію) і вторинні (пов'язані з відновленням затрат на первинну функцію). Типологічні особливості людської поведінки були пов'язані із співвідношенням первинних і вторинних функцій, вважав О. Гросс: якщо первинна функція інтенсивна, тобто людина реагує

глибокоемоційно, то і на відновлення буде потрібно більше сил, що вимагає наявності тривалої вторинної функції. Такі люди повільніше переробляють інформацію і довше її зберігають. Якщо ж людина реагує не сильно, то і відновити сили вона може швидше; у таких людей швидкість реагування і переключення уваги істотно вища. Отже, формально не використовуючи цих понять, О. Гросс першим звернув увагу на темпорально-енергетичні характеристики людської діяльності (пізніше їх вивчали Я. Стреляу, Г. Хейманс і Р. Ле Сенн).

Я. Стреляу запропонував вивчати роль темпераменту в пристосуванні людини до умов її життя і діяльності. Виходячи з положення І. Павлова про роль темпераменту в адаптації людини до навколишнього середовища і ґрунтуючись на понятті Д. Хебба про оптимальний рівень збудження, він розробив регулятивну теорію темпераменту. Фундаментальними характеристиками темпераменту, які перебувають в антагоністичних відносинах, Стреляу вважає реактивність (величина реакцій людського організму у відповідь на дії, чутливість і витривалість або здатність до роботи) і активність (інтенсивність і тривалість пове-дінкових актів, обсяг виконуваних дій) за певної величини стимуляції. В уявленнях Я. Стреляу про темперамент відсутні характеристики емоційності. Його теорія має у своїй основі такі положення:

1. Індивідуальні відмінності формальних характеристик поведінки - інтенсивність (енергетичний аспект) і час (темпоральний аспект) є відносно стабільними.

2. Темперамент характеризує за якостями інтенсивності і часу не тільки людей, а й усіх ссавців.

3. Темпераментні характеристики є результатом біологічної еволюції і тому повинні мати генетичний базис, який разом із середовищними впливами визначає індивідуальні прояви темпераменту.

Із дорослішанням індивіда і під дією зовнішніх середовищних умов темперамент, вважає Я. Стреляу, частково може змінюватися.

Питання 4. Психофізіологічна школа В.С. Мерліна.

Російський учений В. Мерлін досліджував окремі прояви темпераменту - темпераментні властивості. Мерлін вважав, що поняття "темперамент" має бути не передумовою, а наслідком розроблення теорії темпераменту, тому спочатку слід описати ознаки, за якими можна відрізнити темперамент від інших індивідуальних психологічних особливостей.

Основною ознакою темпераменту він вважав зумовленість його властивостями нервової системи. Як властивості (характеристики) темпераменту вчений виокремив такі особливості, що:

- регулюють динаміку психічної діяльності загалом;
- характеризують особливості динаміки окремих психічних процесів;
- мають стійкий характер упродовж тривалого часу;

- перебувають у закономірному співвідношенні, яке характеризує тип темпераменту.

Отже, ознаками темпераменту є його вродженість, стабільність прояву, вплив на динаміку психічної діяльності людини, наявність певного комплексу властивостей, що зумовлює тип темпераменту. Крім того, властивостями темпераменту він вважав особливості емоційно-вольової сфери.

На практиці школа В. Мерліна зосереджувалася на вивченні сенситивності, реактивності, активності, співвідношення реактивності і активності, темпів реакцій, пластичності - ригідності, екстравертованості - інтровертованості. Причетні до цієї школи дослідники визначили основні параметри темпераменту (прояви, за якими можна зробити психодіагностичні спостереження без спеціальних засобів діагностики): емоційна збудливість; збудливість уваги; сила емоцій; тривожність; реактивність мимовільних рухів (імпульсивність); активність вольової, цілеспрямованої діяльності; пластичність - ригідність; резистентність (опірність); суб'єктивація (упередженість). Проте не всі ці характеристики можуть однозначно стосуватися темпераменту. Наприклад, збудливість уваги швидше характеризує пізнавальні процеси, а вольова активність і суб'єктивація можуть бути властивостями характеру.

В. Мерлін вважав, що методи дослідження типів нервової системи, які застосовуються, лише встановлюють фактично існуючу сукупність типологічних особливостей, що спостерігається у людини, або стохастичний зв'язок (при використанні статистичних методів на групі людей). Психологічну функціональну взаємозалежність властивостей нервової системи таким шляхом встановити неможливо. Тому існуючі типології нервової системи потребують удосконалення.

З погляду В. Мерліна, тип - це не просто поєднання типологічних особливостей, а поєднання, що супроводжується закономірними зв'язками між ними. Він уважав найбільш вірогідним, що не тип залежить від поєднання типологічних особливостей, а навпаки, властивості, особливості їх прояву залежать від типу, і посилався на зв'язки типологічних відмінностей з біохімічними показниками, гормональною діяльністю, обміном речовин, особливостями статури. У такий спосіб дослідник від типів вищої нервової діяльності переходить до конституційних типів, у яких відображено морфологічні і біохімічні особливості людини.

Питання 5. Структура формально-динамічних властивостей за В.М. Русаловим.

Основним напрямом у вивченні властивостей нервової системи і темпераменту стало встановлення зв'язку між типологічними особливостями властивостей нервової системи і окремими характеристиками (властивостями) темпераменту.

В. Русалов уважав, що темперамент можна визначити за мовною поведінкою людини. Найлегше діагностувати перепади інтонацій, тривалість

висловів, частоту звернень до партнера, легкість приєднання до бесіди, персеверації (мимовільне повторювання фраз, слів), гучність голосу, плавність і легкість мовлення, швидкість відповідей, паузи-зупинки, використання вигуків, присутність граматичних порушень і новоутворень.

Отже, більшість сучасних підходів зосереджені на розумінні темпераменту як характеристики загальної активності і менше зважають на емоційність.

Структура темпераменту в теорії В. Русалова

Теоретично обґрунтованою сучасною концепцією, на думку багатьох дослідників, є вчення про темперамент, яке розвиває школа В. Русалова. Згідно з ним, темперамент - психосоціобіологічна категорія, одне з незалежних базових утворень психіки, що визначає багатство змістових характеристик людини. Темперамент не тотожний особистості загалом, яку формує сукупність усіх форм соціальних зв'язків і відносин людини, та індивідуальності. Він формується під впливом загальної конституції під час певних дій, у яких людина бере участь з дитинства. Йдеться про психобіологічну детермінацію, оскільки темперамент задається властивостями нервової системи і виражається в психологічному образі людини.

Від природи людина наділена біохімічними, біомеханічними, нейрофізіологічними та іншими властивостями, на основі яких формується індивідуальний рівень обміну, м'язового розвитку тощо. Ці властивості залучаються до виконання різних видів діяльності - від смоктальних і хапальних рефлексів до гри, навчання та ін. Із дозріванням формуються властиві людині узагальнені швидкість, пластичність, емоційність та інші характеристики темпераменту. Вони не тільки впливають на діяльність, а й визначають межі, оберігають організм від надмірно великого або малого витрачання енергії, зберігаючи його здатність виживати. Отже, основне пристосувальне завдання темпераменту полягає в енергетичному регулюванні. Виходячи з цього розуміння суті темпераменту, темпераментальними проявами можна вважати тільки ті психологічні властивості, які задовольняють певні вимоги. Згідно з теорією В. Русалова, темперамент:

- 1) відображає формальний аспект діяльності і не залежить від її мети, значення, мотиву;
- 2) характеризує індивідуально-типову міру енергетичної напруги і ставлення до світу і себе;
- 3) універсальний і виявляється в усіх сферах життєдіяльності;
- 4) може проявлятися вже в дитинстві;
- 5) стійкий протягом тривалого періоду життя людини;
- 6) високо корелює з властивостями біологічних підсистем (нервової, гуморальної, тілесної та ін.);
- 7) передається спадково.

При створенні теорії темпераменту В. Русалов спирався на вчення П. Анохіна про акцептор дії (функціональну систему породження і корекції будь-якого поведінкового акту) і дані нейропсихофізіології. Це дало йому змогу трактувати темперамент як систему формальних поведінкових вимірювань, що відображають фундаментальні особливості різних блоків функціональної системи, як її розумів П. Анохін. Якщо розглядати всю людську життєдіяльність як континуум поведінкових актів, то кожний з них можна уявити як структуру з чотирьох блоків: аферентного синтезу (збирання сенсорної інформації всіма каналами), програмування (прийняття рішення),

виконання, зворотного зв'язку. Оскільки темперамент і є результатом системного узагальнення біологічних властивостей, то повинна існувати відповідність між блоками теорії функціональних систем і формальними аспектами поведінки людини, тобто складовими темпераменту.

За твердженням В. Русалова, взаємодії з предметним світом (суб'єкт-об'єктна) і світом соціальним (суб'єкт-суб'єктна) мають різне значення і зміст, у зв'язку з чим ці аспекти людської активності можуть мати і різні формально-динамічні характеристики. Тому чотирьом блокам П. Анохіна відповідають вісім блоків структури темпераменту.

Таблиця 5

Структура темпераменту за В. Русаловим

Предметно-орієнтована активність			Емоційність
1. Предметна ергічність	2. Предметна пластичність	3. Предметна швидкість (темп)	4. Предметна емоційність
Аферентний синтез	Програмування	Виконання	Зворотний зв'язок
5. Соціальна ергічність	6. Соціальна пластичність	7. Соціальна швидкість (темп)	8. Соціальна емоційність
Суб'єктноорієнтована активність			Емоційність

Перший блок (аферентний синтез) описує ступінь напруженості взаємодії організму із середовищем; другий (програмування) - ступінь складності переключення з одних програм поведінки на інші; третій (виконання) - ступінь швидкості виконання певної програми поведінки; четвертий (зворотний зв'язок) - чутливість до можливого незбігання реального результату дії з тим, який передбачався (акцептором).

Предметна ергічність характеризує бажання, розумової і фізичної напруги, надлишок або нестачу сил; соціальна - відкритість для спілкування, широту контактів, легкість у встановленні зв'язків. Предметна пластичність означає в'язкість або гнучкість мислення, здатність переключатися з одного виду діяльності на інший, прагнення до різноманітності; соціальна - стриманість або розкутість у спілкуванні, широту соціальних програм,

природність взаємодії. Предметний темп - це швидкість моторно-рухових операцій, а соціальний - мовно-рухова активність, здатність до вербалізації. Предметна емоційність - ступінь чутливості до розбіжності реального результату і бажаного (висока чутливість до незбігання виявляється у переважанні негативних емоцій, а низька - позитивних); соціальна емоційність характеризує почуття впевненості під час спілкування, емоційну сенситивність, ступінь тривоги з приводу невдач у спілкуванні. Кожен блок позначають якості темпераменту, що виявляються у сфері предметної і комунікаційної діяльності.

Дослідження ролі середовища та спадковості у формуванні темпераменту виявило сильний материнський вплив на такі його характеристики, як екстраверсія, невротизм і психотизм, тобто найістотніше в структурі особистості (орієнтованість на зовнішній або внутрішній світ, рівень тривожності й психічного здоров'я) передається дитині будь-якої статі переважно від матері. Однак статеві відмінності все ж таки існують: наприклад, м'якість - жорсткість успадковується жінками частіше, ніж чоловіками. Тобто дівчатка більше подібні на своїх матерів за цими ознаками, ніж хлопчики, хоча обидві статі за темпераментом ближчі до матері, ніж до батька. Концепція В. Русалова детально розроблена і має діагностичний метод - опитувальник структури темпераменту (ОСТ).